

Кайымова Ф.М.

**БИР ТУТУМДУУ СҮЙЛӨМДӨРДҮН ИЗИЛДЕНИШИ ЖАНА
КЛАССИФИКАЦИЯЛАНЫШ МАСЕЛЕЛЕРИ**

Кайымова Ф.М.

**ИССЛЕДОВАНИЕ ОДНОСОСТАВНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ
И ПРОБЛЕМЫ КЛАССИФИКАЦИИ**

F.M. Kайымова

**STUDY ONE OF THE PROPOSALS AND THE PROBLEM
OF CLASSIFICATION**

УДК: 808.2.2

Макалада кыргыз тилиндеги бир тутумдуу сүйлөмдөрдү изилдөөнүн тарыхы каралып, жөнөкөй сүйлөмдүн айрым түрлөрүнүн классификациясы сунуш кылынат.

Негизги сөздөр: тарых, жөнөкөй сүйлөмдөр, изилдөө, сүйлөм.

Данная статья освещает историю исследования односоставных предложений в кыргызском языке, рассматриваются задачи их классификации и предлагается разделение на подвиды некоторых видов простых предложений.

Ключевые слова: история, простые предложения, исследования, предложения.

In this article states the history of researching homogenous sentences in Kyrgyz language; considers an assignment and their classification; supposes to divide into subsorts of some types of simple sentences.

Key words: history, simple proposal, research proposal.

Кыргыз тил илиминде бир составдуу сүйлөмдөргө алгачкылардан болуп К.Тыныстанов кайрылган, ал мындай сүйлөмдөрдү «сыңар сүйлөмдөр» деп атаган (1936). Кыргыз тилиндеги бир тутумдуу сүйлөмдөр илимий максатта Б.Тойчубекова тарабынан изилденген. Мындан сырткары А.Жапаровдун, Ы.Жакыповдун, Т.Нуруевдин, А.Имановдун, Б.Жайлообаев, Б.Мурасатовдордун ж.б. да бул багытта атайын илимий эмгектери бар. Бирок мындай сүйлөмдөрдү иликтөө, классификациялоо боюнча илимпоздордун бир түрдүү пикирлери жок.

Маселен, филология илимдеринин доктору Б.Тойчубекова бир тутумдуу сүйлөмдөрдү адегенде, этиштик бир составдуу сүйлөмдөр жана атооч сөздөрдөн жасалган бир тутумдуу сүйлөмдөргө, ошол эле учурда этиштик бир составдуу сүйлөмдөрдү ич ара жагы белгилүү, жагы белгисиз, жагы жалпылама түрлөргө бөлүнүп кетет дейт.

Ал эми профессор А.Иманов жалпы жактуу, белгилүү жактуу, белгисиз жактуу, жаксыз, атама сүйлөмдөр деп бөлүштүрөт.

Профессор А.Жапаров “Кыргыз тилиндеги сүйлөмдүн баш мүчөлөрү” деген монографиясында кыргыз тилиндеги бир тутумдуу сүйлөмдөрдү жактуу жана

жаксыз, атама, сөз-сүйлөмдөр сыяктуу түрлөргө бөлүштүрүп, жактуу бир составдуу сүйлөмдөрдү өз ара жамдама жактуу, туюк жактуу, аныктама жактуу бир составдуу сүйлөмдөрдүн тобуна ажыраткан¹. Автор кийинки 1979-жылы чыккан эмгегинде бул классификациядан сөз-сүйлөмдөрдү чыгарып салат.

Профессор Ы.Жакыпов А.Жапаровдун 50-жылдардагы традициясын улантып, бир составдуу сүйлөмдөрдү “ээсиз сүйлөм” деп атайт да, ээсиз жактуу сүйлөм, жалпылама жактуу сүйлөм жана жаксыз сүйлөмдөргө² ажыратат. Ал эми атама сүйлөмдөр өзүнчө каралган. Профессор Ы.Жакыпов сунуш кылган классификацияда бир составдуу сүйлөмдөрдүн бардык түрү камтылган эмес. Ээсиз сүйлөмдүн түрлөрү да чаташтырылып берилген.

Ош МУнун доценти, тилчи, синтаксист Т.Нуруев жогорудагы А.Жапаровдун пикирин кубаттоо менен ага вокативдик жөнөкөй сүйлөмдөрдү кошот. Тактап айтканда, жактуу (белгилүү, туюк, жамдама), жаксыз, атама, вокативдик сүйлөмдөргө бөлүштүрөт.

Ал эми мектеп программасына арналган окуу китептеринде болсо, негизинен, бир тутумдуу сүйлөмдөрдү баяндоочтун базасында жана ээнин базасында уюштурулган бир тутумдуу сүйлөмдөр деп бөлүштүрүп, баяндоочтун базасында уюшулган бир составдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдү өз ара белгилүү жактуу, туюк жактуу, жамдама жактуу, жаксыз сүйлөмдөр деген түрлөргө ажыратуу практикаланып келет.

Бир составдуу сүйлөмдөрдүн айланасында дүйнөлүк, түркологиялык, кыргыз тил илимдеринде бир топ эмгектер иштелсе да, ага карата бир топ илимий аныктамалар берилсе да, али бир жактуу, такталган, далилденген классификация жок.

Ал эми ушундайча классификациялоодогу так эместик жана ар жактуулук илимий изилдөө иштерин, жалпы эле билим берүү иштерин кыйындатат. Жогор-

¹ Жапаров А. Кыргыз тилиндеги сүйлөмдүн баш мүчөлөрү. - Ф., 1964. - 69-75-бб.

² Жакыпов Ы. Азыркы кыргыз тилинин синтаксиси. - Ф.: Мектеп, 1975. - 119-126-бб.

ку окуу жайы менен орто мектептик билим берүүнүн ортосундагы ажырым да окуучуну жана мугалимди эки анжы ойго салып, жалпы тилдик билимди аксатат.

Бир составдуу сүйлөмдөргө берилген аныктама-ларда да так эместиктер кездешет. Маселен А.Жапаров жана айрым авторлордун пикиринче мындай сүйлөмдөр составы боюнча алганда жалаң баяндооч мүчөлөрдүн тобунан турган, же баш мүчөлөргө ажыратылбаган жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бир түрү, формасы болуп саналат³. Бирок көпчүлүк аныктамалар боюнча баш мүчөлөрдүн биринин гана составында түзүлгөн сүйлөмдөр **бир тутумдуу сүйлөмдөр** деп аталат. *Билимдүү болсоң-озорсуң. Мага самолетко түшүүгө болбойт. Аны иштөөгө болот. Муну көргөзмөгө жиберши керек. Түнү айнекти талкалап кетишиптир.* ж.б. Жогоруда келтирилген сүйлөмдөр жалаң гана баяндооч мүчөнүн негизинде түзүлдү, сүйлөмдүн ээси катышкан жок, ээнин болушу такыр талап да кылынган жок, зарыл да эмес.

Тил илиминде бир составдуу сүйлөмдөрдү изилдеп үйрөнүү эки составдуу сүйлөмдөрдөн кийин гана колго алынган.

Туңгуч профессор К.Тыныстанов алгач атаган “сыңар сүйлөмдөрдө” азыркы бир составдуу сүйлөмдөрдүн баары камтылган эмес. Ал кезде бир составдуу сүйлөмдөр эмес, жалпы эле эки составдуу сүйлөмдөрдүн түрлөрү да тактала элек болгондугу маалым. К.Тыныстановдун баалуу салымы баш мүчөлөрдүн биринин гана базасында түзүлүп, экинчи бир баш мүчөнү талап кылбаган сүйлөмдөрдүн табиятын ачып бергендигинде турат.

А.Жапаровдун “ээсиз сүйлөм” деген термини кийинки адабияттарда да сакталып кала берген жана окумуштуу бир составдуу сүйлөмдөрдүн такталган классификациясын биринчи болуп пайда кылды.

Жогоруда белгиленгендей, бир тутумдуу сүйлөмдөр тууралуу тил илиминде, түркологияда, кыргыз тил илиминде жетиштүү маалыматтар бар. Бирок аларды классификациялоо, бөлүштүрүү маселесинде бир топ айырмачылыктар жана талаш-тартыш ой-пикирлер бар, бул боюнча изилдөөчүлөрдүн бир түрдүү позициясын табуу кыйын.

Кыргыз тил илиминде бир составдуу сүйлөмдөрдү атайын изилдеген Б.Тойчубекованын бир тутумдуу сүйлөмдөрдү бөлүштүрүү боюнча пикири жалпы лингвистикалык салтка туура келет.

Тил илиминин кийинки жетишкендиктерин эске алганда, бир составдуу жөнөкөй сүйлөмдөр кыргыз лингвистикасында төмөнкүдөй классификацияланат:

1. Баяндоочтун базасында уюшулган бир составдуу сүйлөмдөр

2. Ээнин базасында уюшулган бир составдуу сүйлөмдөр

Баяндоочтун базасында уюшулган бир тутумдуу сүйлөмдөр ич ара төрткө бөлүнөт:

- А) Жалпы жактуу сүйлөм;
- Б) белгилүү жактуу сүйлөм;
- В) Белгисиз жактуу сүйлөм;
- Г) Жаксыз сүйлөм.

Ээнин базасында уюшулган бир составдуу сүйлөм болуп атама сүйлөм эсептелет. Баяндоочтун базасында уюшулган бир составдуу сүйлөмдөргө салыштырмалуу караганда, ээнин базасында уюшулган бир составдуу сүйлөм деп атоо – өтө эле шарттуу түшүнүк. Анткени атама сүйлөмдөрдө зат, окуя, кубулуш, кандайдыр бир көрүнүш, өнүгүү-өсүү процесстеринин аты гана аталат. Ал аталыш жеке сөз түрүндө болобу, же сөз айкашы болобу, баары бир анын аталышы(өзөгү) атооч жөндөмөсүндө турат. Сүйлөм ээсинин бирден-бир грамматикалык өзгөчө формасы атооч жөндөмөсү болуп эсептелет. Ошол формасында гана карап, атама сүйлөмдү ээнин базасында уюшулган бир тутумдуу сүйлөм деп аталып жүрөт. Орто мектептин практикасында да ушундай эле бөлүштүрүүгө негиздеп окутуу иши жүргүзүлөт. Бирок атама сүйлөмдөр бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн башка түрлөрү сыяктуу мүчөлөнбөйт⁴.

Бул жагынан атама сүйлөмдөр сөз-сүйлөм, вокативдик сүйлөмдөргө окшош.

Ошондой эле сөз болгон эмгектерде, тактап айтканда, тилчи-окумуштуулар А.Иманов, Б.Тойчубекова, Т.Болчурова, Б.Мурасатов, Ы.Жакыпов ж.б.лардын бир тутумдуу сүйлөмдөрдү түрлөргө ажыратуулары да дээрлик окшош. Атап айтканда, аталган окумуштуулар бир тутумдуу сүйлөмдөрдү, негизинен, баяндоочтун базасында жана ээнин базасында уюшулган бир тутумдуу сүйлөмдөр деп бөлүштүрүү менен биринчи тобуна: белгилүү жактуу, белгисиз жактуу, жалпы жактуу, жаксыз сүйлөмдөрдү киргизишет. Ал эми экинчи тобуна болсо андан айырмалоо максатында атама сүйлөмдү кошушушат. Көпчүлүгүндө белгилүү жактуу, белгисиз жактуу, жалпы жактуу сүйлөмдөрдү жактуу бир тутумдуу сүйлөмдөргө бириктиришет. А.Жапаров, анын эмгегине таянган А.Акунова, Б.Райымбекова жана башкалардын эмгегинде жогорудагы классификацияга кемтик сүйлөм жана вокативдик сүйлөмдү кошушат.

Ал эми биз бул бөлүштүрүүлөрдөгү айрым жерлерин кубаттаганыбыз менен, эки түрүнө тең пикирибиз бар. Баяндоочтун гана негизинде уюшулган жөнөкөй сүйлөмдөр эки составдуу сүйлөмдөр сыяктуу эле кепте толук коммуникативдик кызматты аткара берет. Өз алдынча контекстте да колдонулуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Ал эми көпчүлүк окумуштуулар ээнин базасында

³ Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси. - Ф.: «Мектеп», 1979. 198-б.

⁴ Мурасатов Б.А. Атама сүйлөмдүн түрлөрү, түзүлүштөрү. // И.Арабаев атындагы КМУнун жарчысы. - Б., 2012. 102-б.

уюшулган бир тутумдуу сүйлөмдөргө киргизип жүрүшкөн атама сүйлөмдөрдө андай касиет жок. Башкача айтканда, атама сүйлөм жеке сөз, же сөз тизмеги формасында гана болуу менен, аны өз алдынча контекстен ажыратып кароого мүмкүн эмес. Атама сүйлөмдөгү жаратылыш көрүнүшүнүн, же окуянын ж.б. атын атап көрсөткөн сөз же сөз тизмегин атооч жөндөмө формасында тургандыгына карап гана ээнин грамматикалык белгисине окшоштуруп, ээнин базасында уюшулган сүйлөм деп атоо, биздин оюбузча, туура эмес түшүнүк.

Жогоруда бир тутумдуу сүйлөмгө карата берилген аныктамада “бир баш мүчөнүн негизинде уюшулган” сүйлөм катары таанылып жатат. Андай болгондон кийин эч кандай мүчөлөргө ажырабаган атама сүйлөмдү бир тутумдуу сүйлөмдөн ажыратып кароого туура келет. Ал эми А.Жапаровдун жана айрым авторлордун “...же мүчөлөргө ажыратылбаган” деген фразасынан четтөө керек.

Ал эми кемтик сүйлөмдө сүйлөмдүн кемип айтылган мүчөсү контексттен же өзүнөн мурунку, өзүнөн кийинки сүйлөмдөрдөн конкреттүү билинип турат. Ал эми бир тутумдуу сүйлөмдөрдөгү катышпаган баш мүчө(ээ) аздыр-көптүр билинип тургандай болгону менен, аны сүйлөмдө катыштырып айтуу мүмкүн эмес. Эгер аны катыштыра турган болсок, сүйлөм эки тутумдуу болуп калат жана анда бир тутумдуу сүйлөмдөгүдөй каймана, жамдама мааниси жоголот. Ал эми акырында аты аталган окумуштуулар белгилегендей баяндоочу кыскартылган сүйлөмдө да кемип калган баяндоочу айкын эле билинип турат. Мисалы; Өгүз-өлөң сазга(барат). Эт-этке, сорпо-бетке.(Макал) Ошондой эле баяндоочтун кызматы да сүйлөмдө өзүнөн мурда турган бышыктоочко көчүп калат.

Биздин оюбузча, илимде тактык болуусу үчүн жөнөкөй сүйлөмдөрдөгү баш мүчөлөрдүн катышуусуна карай бөлүштүрүүгө таянбай, жалпы эле сүйлөмдө-

гү сүйлөм мүчөлөрүнүн катышуусуна карай бөлүштүрүү лингвистикалык жактан да, методикалык жактан да алгылыктуу натыйжаны алып келери бышык. Тактап айтканда, биз **сүйлөм мүчөлөрүнүн** катышуусуна карап, жөнөкөй сүйлөмдүн айрым түрлөрүн төмөнкүчө бөлүштүрүүнү сунуш кылмакпыз:

Бир составдуу сүйлөмдөр

1. Жактуу:

- а) белгилүү жактуу сүйлөм;
- б) белгисиз жактуу сүйлөм;
- в) жалпы жактуу сүйлөм бир тутумдуу сүйлөмдөр.

2. Жаксыз сүйлөм

Мүчөлөнбөс сүйлөмдөр:

- а) Атама сүйлөм;
- б) Сөз-сүйлөм;
- в) Вокативдик сүйлөмдөр.

Ал эми конструкциясы боюнча бири-бирине окшош болгон бир составдуу сүйлөмдөрдү айырмалоодо баяндоочтун түзүлүшүнө, формасына жана алардын семантикалык-грамматикалык жана логика-семантикалык жалпы маанилерине көңүл буруу керек.

Адабияттар:

1. Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси. - Фрунзе: «Мектеп», 1979.
2. Жакыпов Ы. Азаркы кыргыз тилинин синтаксиси. -Ф.: Мектеп, 1975.
3. Нуруев Т. Кыргыз тилинин синтаксиси. - Бишкек, 2005.
4. Иманов А. Кыргыз тилинин синтаксиси. - Бишкек, 1995.
5. Мурасатов Б.А. Бир составдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн изилдениши. // И.Арабаев атындагы КМУнун жарчысы. - Бишкек, 2012. - №1.
6. Мурасатов Б.А. Атама сүйлөмдүн түрлөрү, түзүлүштөрү. // И.Арабаев атындагы КМУнун жарчысы. - Б., 2012. - №1
7. Тойчубекова Б. Азыркы кыргыз тилиндеги бир составдуу жана кемтик сүйлөмдөр - Фрунзе: Илим, 1983.

Рецензент: к.филол.н., доцент Турганбаев Н.О.